

## **Produktivnost povratnog i uzajamno-povratnog se: implikacije za nastavu srpskog jezika kao stranog**

Maja Miličević

(Univerzitet u Beogradu)

In: V. Krajišnik (Ed.), *Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi II*. Belgrade: Faculty of Philology. 39-56.

This is a pre-print version. The paper is under copyright; for permission to re-use or reprint the material in any form please contact the editor (<http://learnserbian.fil.bg.ac.rs>)

Маја Миличевић

Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Катедра за општу лингвистику

## **ПРОДУКТИВНОСТ ПОВРАТНОГ И УЗАЈАМНО-ПОВРАТНОГ *СЕ*: ИМПЛИКАЦИЈЕ ЗА НАСТАВУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА КАО СТРАНОГ**

У раду се говори о степену усвојености повратних и узајамно-повратних облика српског језика код ученика којима је матерњи језик италијански. Иако и српски и италијански језик као маркере повратног и узајамно-повратног значења користе клитике и наглашене заменице, употреба клитика мање је слободна у српском језику, где се одређени глаголи чешће јављају са наглашеним заменицама. Резултати емпиријске студије засноване на процени прихватљивости реченица показују да се разлика између српског и италијанског језика у продуктивности клитика одражава на процене ученика, који облик *се* у српском сматрају прихватљивим и у контекстима у којима га изворни говорници одбацују. На основу добијених резултата предлаже се приступ настави у коме ће се пажња посвећивати и оваквим одликама српског језика, које нису детаљно описане у дескриптивним граматикама, али могу бити врло значајне за контексте у којима се српски језик предаје као страни.

**Кључне речи:** повратни облик, узјамно-повратни облик, клитика *се*, продуктивност

### **Увод**

Проблем утицаја матерњег језика на страни (нематерњи, други) језик већ је дуже време у центру пажње теорије усвајања језика, где се овакав утицај најчешће означава термином *трансфер*. Једна од области за које се показало да су веома подложне трансферу јесте глаголска морфологија, тачније морфолошко маркирање промена у аргументској структури глагола. Као пример могу се узети истраживања степена усвојености каузативно-инхоативне алтернације (*Иван је отворио врата - Врата су се отворила*), која показују да у случајевима када матерњи језик обавезно маркира инхоативни облик (као што се догађа у српском), ученици имају тенденцију да и у страном језику одбацују облике који нису морфолошки маркирани, чак и онда када су такви облици сасвим примерени за дати страни језик.<sup>1</sup> Са друге стране, уколико матерњи језик има немаркиране инхоативне облике, ученици их често прихватају и користе и у страним језицима који их не допуштају.

---

· Рад је заснован на ауторској докторској дисертацији, одбрањеној на Универзитету у Кембриџу, Велика Британија, у новембру 2007. године.

<sup>1</sup> Као илустрација немаркираног инхоативног облика може послужити енглеска реченица *The door opened*, дословно „Врата су отворила“.

Међутим, док постоји читав низ истраживања посвећених контекстима у којима један од језика маркира, док други не маркира одређену глаголску алтернацију, мањи број студија се бавио ситуацијама у којима је морфолошко маркирање обавезно и у матерњем и у страном језику, али између дата два језика постоји разлика у врсти маркера које користе. Истраживање које је предмет овог рада тиче се једне такве ситуације, тачније маркирања повратног и узајмно-повратног облика у српском језику, у контексту његовог усвајања као страног језика од стране ученика чији матерњи језик је италијански. Резултати показују да до трансфера долази и у овом случају, односно да је разлика у врсти маркера довољна да доведе до проблема у усвајању глаголских алтернација у страном језику, што је чињеница са значајним практичним импликацијама за наставу српског језика као страног. Пре описа самог истраживања, изнећемо основне типолошке податке о маркирању повратног и узајмно-повратног облика, приказ ситуације у српском и италијанском језику, као и кратак преглед претходних истраживања на тему морфолошког трансфера.

### **Маркирање повратног и узајмно-повратног облика**

Као повратни дефинише се онај глаголски облик у коме агенс врши радњу исказану глаголом на самом себи, док у узајано-повратном облику два или више учесника врше радњу исказану глаголом једни на другима (Lichtenberk 1994).<sup>2</sup> Главна заједничка особина ова два облика састоји се у томе што је у оба агенс глаголске радње истовремено и њен пацијенс, а будући да се ова ситуација разликује од семантички немаркиране ситуације у којој су агенс и пацијенс два различита ентитета, ови облици су најчешће и морфолошки маркирани (Сеппато 1993).<sup>3</sup> Поред ове основне чињенице, битно је истаћи и то да већина језика за маркирање повратног и узајмно-повратног значења користи више различитих елемената. У језицима који спадају у групу са два различита маркера, један од маркера је увек морфофонолошки економичнији, односно краћи, док је други дужи и

---

<sup>2</sup> У раду говоримо о повратном и узајмно-повратном облику (а не о повратним и узајмно-повратним глаголима) услед тога што узимамо у обзир само облике који су синтаксички повратни или узајмно-повратни, односно изведени од прелазних глагола, и у којима граматички гледано постоји међусобна заменивост маркера *се* и *себе* / *један другог*. Будући да се не ради о глаголима који су лексикализовани као повратни, већ о резултатима правилне и предвидиве алтернације са прелазним глаголима, сматрамо да је термин *облик* најприкладнији.

<sup>3</sup> Изостанак морфолошке маркираности могућ је, на пример, у неким случајевима у енглеском језику: *John shaved* „Дон се обривао“, *John and Mary kissed* „Дон и Мери су се пољубили“.

самим тим мање економичан.<sup>4</sup> Контраст између два типа маркера је релативне природе и у различитим језицима може имати различит конкретан облик, тако да се може радити о глаголском афиксу и заменици (као што је случај у руском, *-ся* : *себја, друг друга*), о клиници и заменици (нпр. у српском, *се* : *себе, један другог*), или о ненаглашеној и наглашеној заменици (нпр. у немачком, *sich* : *sich selbst, einander*) (König and Vezzosi 2004, Smith 2004).

Још је битније нагласити да краћи и дужи маркери имају различите дистрибуције. Поред тога што су краћи маркери најчешће ограничени у погледу синтаксичких и дискурских контекста у којима се могу јавити,<sup>5</sup> чак и тамо где би требало да могу подједнако да се јаве оба маркера постоји тенденција (у неким језицима и обавеза) да се понекад употреби један, а понекад други маркер; другим речима, уз неке глаголе типично се јавља краћи маркер, а уз неке дужи.

Једна од широко прихваћених претпоставки јесте да на дистрибуцију утиче значење глагола уз који се маркер јавља. Односно, сматра се да се у контексту повратних облика краћи маркер типично јавља уз тзв. *интринзичне* предикате, а дужи маркер уз *екстринзичне* (*intrinsic and extrinsic predicates*, Haiman 1983, König and Vezzosi 2004, Smith 2004), при чему први тип предиката означава радње које се типично изводе на самом себи (*умити, обући, обријати*), док други тип означава радње или стања која су претежно окренута ка другима (*волети, мрзети, уништити*). Паралелна дистинкција прави се и за узајамно-повратни облик, између глагола који означавају нужно или типично *симетричне* радње (*срести, упознати, пољубити*), и оних чије радње су претежно *несиметричне* (*убити, повредити, отровати*) (Haiman 1983). Алтернатива овом схватању је повезивање избора маркера са учесталашћу повратне, односно узајамно-повратне употребе глагола. Према овом виђењу, краћи маркери се употребљавају уз глаголе који се често користе као повратни, док се уз глаголе који се ретко користе као повратни јављају дужи маркери (Haspelmath 2008). Истраживање о коме говори овај рад компатибилно је са оба схватања, али се у већој мери ослања на идеју директне повезаности између учесталости повратне / узајамно-повратне употребе и избора маркера.

---

<sup>4</sup> У литератури на енглеском језику овај контраст се најчешће означава терминима „лаки“ и „тешки“ маркери (*light and heavy markers*).

<sup>5</sup> Тако у српском језику заменице морају бити употребљене уместо клитика у предлошко-падежним конструкцијама, координацији, контрастирању и одговорима на питања.

## Повратни и узајамно-повратни облик у српском и италијанском језику

На први поглед, повратни и узајамно-повратни облици у српском и италијанском језику изгледају веома слично. Оба језика користе клитике и наглашене заменице, а главну разлику представља то што српски језик користи исти облик за сва три лица и оба броја, док италијански има различите маркере за свако лице и број. Тачније, српски користи повратну клитику *се*, наглашену заменицу *себе* у повратном, и заменички израз *један другог* у узајамно-повратном значењу. Насупрот томе, италијански користи облике *si* и *sé* само за треће лице (једнине и множине), док остали облици одговарају наглашеним и ненаглашеним личним заменицама (в. табелу 1). Поред тога, за разлику од израза *један другог* у српском, италијанска узајамно-повратна заменица *l'un l'altro* не може самостално вршити функцију директног објекта, већ се уз њу мора јавити и одговарајућа клитика.<sup>6</sup>

	<i>Једнина</i>	<i>Множина</i>
1. лице	<i>mi/me</i>	<i>ci/noi</i>
2. лице	<i>ti/te</i>	<i>vi/voi</i>
3. лице	<i>si/sé</i>	<i>si/sé</i>

Табела 1. Повратни маркери у италијанском језику

Паралелни примери повратних и узајамно-повратних реченица за српски и италијански језик наведени су у (1) - (4).

- (1) а. *Анита се облачи.*  
б. *Anita si veste.*
- (2) а. *Дарио воли себе.*  
б. *Dario ama sé.*
- (3) а. *Ема и Ана се добро познају.*

---

<sup>6</sup> Посебно напомињемо да клитике *се* и *si* не сматрамо енклитичким акузативним обликом повратних заменице *себе* и *sé*, већ морфолошким маркерима детранзитивизације глагола (в. синтаксичке доказе у Grimshaw 1982, Sells *et al.* 1987, Московљевић 1997, Самарцић 2006). Сходно томе, контраст између реченица које садрже ове маркере не посматрамо као контраст између две врсте директног објекта, ненаглашеног и наглашеног, већ између означавања повратног или узајамно-повратног значења непрелазним морфолошки маркираним глаголом и прелазним глаголом са директним објектом.

б. *Emma e Anna si conoscono bene.*

(4) а. *Mario e Ivan су ранили један другог.*

б. *Mario e Ivan si sono feriti l'un l'altro.*

Најзад, оно што је посебно битно за овај рад јесте да се српски и италијански језик разликују у томе колико продуктивно користе клитике као маркере повратног и узајамно-повратног значења. Наиме, док се у италијанском језику клитике могу користити врло слободно, са свим предикатима који могу имати повратни односно узајамно-повратни облик, у српском језику се ради о донекле проблематичном питању на које не постоји јединствен одговор. Неки аутори сматрају да је и у српском језику употреба повратних и узајамно-повратних клитика у потпуности продуктивна (Marelj 2004), док други тврде да је ограничена на мањи број интринзичних предиката (Perović 2003). Подаци из корпуса указују на 'средње решење', будући да заменице свакако доминирају уз неке глаголе (нпр. *уз волети* и *мрзети* у повратном, или *уз убити* и *напасти* у узајамно-повратном значењу), али појава клитика уз те глаголе није потпуно искључена (в. Miličević 2008). Као што ће се видети у даљем тексту, и оцене изворних говорника одсликавају нејасан статус клитика с обзиром на продуктивност, јер их уз наведене 'проблематичне' глаголе један део изворних говорника прихвата, а други не. Оно што се свакако може закључити јесте да у српском језику клитике нису једнако продуктивне као у италијанском језику.

### **Претходна истраживања морфолошког трансфера**

Проблему усвајања морфолошког маркирања повратних и узајамно-повратних облика у случајевима различите продуктивности маркера до сада није посвећена значајнија пажња, због чега се у овом одељку позивамо на истраживања морфолошког трансфера код сродних граматичких појава.

Једна од најранијих студија посвећених морфолошком трансферу бавила се утицајем присуства и одсуства повратних маркера у матерњем језику на усвајање страног језика. Аутор (Adjémian 1983) је утврдио да говорници енглеског језика често изостављају повратни маркер *se* у француском као страном (као у примеру 5), док говорници француског у енглеском као страном језику често користе повратни маркер и онда када он није потребан (што показује пример 6).

(5) *Cette règle applique à tous.* (исправно: *s'applique*, енглески: *apply*)

‘Ово правило важи за све.’

(6) *They want to fight themselves against this.* (исправно: *fight*, француски: *se battre*)

‘Они хоће да се боре против тога.’

Затим, као што је већ речено у уводном делу рада, већи број истраживања која су се бавила каузативно-инхоативном алтернацијом утврдио је да је у процесу усвајања страног језика морфолошко маркирање глагола под снажним утицајем матерњег језика. Једно од значајних истраживања које указује на то спровела је С. Монтрул (Montrul 2000, 2001), која је пратила усвајање каузативно-инхоативне алтернације у енглеском, шпанском и турском. У њеној студији забележено је, између осталог, да су ученици енглеског којима је матерњи језик шпански често одбацивали реченице попут оне наведене у примеру (7), док су говорници енглеског језика који су учили шпански одбацивали исправне реченице попут (8а), а прихватили неграматичне реченице попут (8б), услед утицаја матерњег језика (енглески има немаркиране инхоативне облике, док је у шпанском обавезно маркирање повратном клитиком *se*).

(7) *The window broke.*

(8) а. *La ventana se rompió.*

б. *\*La ventana rompió.*

‘Прозор се разбио.’

Слично томе, Тот (Toth 2000) је у истраживању различитих употреба вишезначне шпанске клитике *se* утврдио да говорници енглеског језика чак ни после експлицитне наставе о њеној употреби не престају да изостављају ову клитику у контекстима који нису морфолошки маркирани у њиховом матерњем језику.

Сагледани заједно, резултати претходних истраживања јасно указују на то да савладавање правила морфолошког маркирања глаголских алтернација у страном језику представља значајан проблем кад год се тај језик разликује од матерњег језика ученика у погледу присуства/одсуства маркера. Међутим, остаје отворено питање тога шта се у

процесу усвајања догађа када матерњи језик ученика и страни језик који ти ученици усвајају у одређеним контекстима користе различите врсте морфолошких маркера.

## **Повратни и узајамно-повратни облик у српском језику као страном: емпиријско истраживање**

### *Мотивација за истраживање и основна хипотеза*

Као што је претходно већ наведено, главни циљ нашег истраживања био је да испита да ли се морфолошки трансфер јавља у случају када је неки глаголски облик маркиран и у матерњем и у страном језику, али се ради о другачијем типу маркера. На основу резултата претходних студија, које указују на врло наглашен морфолошки трансфер у различитим контекстима, може се очекивати да се утицај матерњег језика испољи и у случају употребе два различита маркера, а не само када је у питању присуство / одсуство маркирања. У конкретном случају усвајања повратног и узајамно-повратног облика српског језика од стране говорника италијанског, на основу описа ових језика изводимо хипотезу да ће се морфолошки трансфер испољити тако што ће ученици услед веће продуктивности клитика у матерњем него у страном језику прихватати повратно и узајамно-повратно *се* са свим глаголима, за разлику од изворних говорника, који ће уз одређене глаголе, тачније оне глаголе који се ретко употребљавају у повратном / узајамно-повратном облику, бирати наглашене заменице *себе* и *један другог*.

### *Испитаници*

Учесници истраживања били су студенти група за стране језика са више италијанских факултета, који су српски учили као други или трећи страни језик. Већина испитаника тестирана је на својим факултетима, у Падови, Венецији, Удинама, Ђенови, Торину и Трсту, а мања група приликом студијског боравка на Филолошком факултету у Београду.<sup>7</sup> Будући да су у питању били испитаници који су у просеку имали између 30 и 50 часова српског језика годишње, већином се радило о ученицима на почетном нивоу знања српског језика, које није било довољно за потребе истраживања. Било је могуће формирати

---

<sup>7</sup> Аутор се захваљује предавачима који су омогућили спровођење истраживања, а то су Александра Цанкић (Ђенова), Маша Плешковић (Падова), Љиљана Бањанин (Торино), Марија Митровић (Трст), Александра Младеновић (Венеција), Alice Parmeggiani (Удине) и Весна Крајишник (Београд), као и свим учесницима.



свега две мање групе средњег нивоа, нижу средњу, у којој је било 9 испитаника, и вишу средњу, у којој је било 7 испитаника. У истраживању је учествовала и контролна група, коју је чинило 20 изворних говорника српског језика. Основне информације о испитаницима резимиране су у табели 2.<sup>8</sup>

<i>Група</i>	<i>Број</i>	<i>Просек година</i>	<i>СД</i>	<i>Распон година</i>
СР-КГ	20	22,30	5,02	18-33
ИТ-НС	9	23,78	5,76	20-38
ИТ-ВС	7	23,43	4,35	20-33

Табела 2. Подаци о испитаницима

Овде треба напоменути и то да се на универзитетима у Италији српски језик углавном не одваја од хрватског, односно ови језици се најчешће још увек предају под некадашњим заједничким називом „српскохрватски“, при чему доминација одређене варијанте зависи од лектора. Будући да српски и хрватски деле одлике битне за појаву коју овде испитујемо, међу испитаницима није прављена разлика по овом основу.

### *Материјали*

Истраживање је било засновано на упитнику који се састојао из више делова: теста процене нивоа знања, теста превода појединачних глагола, и два теста процене прихватљивости реченица (уз слике и без слика).<sup>9</sup> Будући да је истраживање о коме овде говоримо само један део ширег истраживања, у раду ћемо се ограничити на релевантне делове теста и његових појединачних задатака.

Тест процене нивоа знања чинио је задатак испуњавања празнина (*Cloze Test*). Овај задатак је био заснован на кратком наративном тексту из кога је била обрисана свака седма реч, чиме је добијено укупно 40 празнина. Ниво знања ученика одређен је поређењем њихових резултата са резултатима изворних говорника српског језика.

---

<sup>8</sup> У даљем току рада користили смо следеће скраћенице: СР-КГ - контролна група (изворни говорници српског језика), ИТ-НС - нижа средња група ученика, ИТ-ВС - виша средња група ученика; СД - стандардна девијација.

<sup>9</sup> Упитник представља прилагођену верзију методе коју је развила С. Монтрул (Montrul 2000, 2001). Тест превода глагола су радили само ученици српског као страног језика.

Тест превода садржао је листу глагола које је требало превести са српског на италијански. Циљ овог задатка била је провера тога да ли испитаници познају значење глагола који су употребљени у главном задатку. Уколико неки испитаник није превео одређени глагол, или га је превео погрешно, његови (или њени) одговори за реченице које садрже тај глагол у задатку процене прихватљивости реченица искључени су из анализе. Задатак је садржао 22 глагола релевантна за тему продуктивности клитике *se*. Ови глаголи су били подељени у повратну и узајамно-повратну групу, а унутар њих у по три подгрупе, с обзиром на учесталост употребе у повратном и узајамно-повратном облику (Група 1 - глаголи који се веома често користе као повратни/узајамно-повратни, Група 2 - глаголи који се нешто ређе користе као повратни/узајамно-повратни, Група 3 - глаголи који се веома ретко користе као повратни/узајамно-повратни). Сви глаголи су наведени у табели 3.

<i>Повратни облик</i>			<i>Узајамно-повратни облик</i>		
<b>Група 1</b>	<b>Група 2</b>	<b>Група 3</b>	<b>Група 1</b>	<b>Група 2</b>	<b>Група 3</b>
<i>опрати</i>	<i>бранити</i>	<i>волети</i>	<i>пољубити</i>	<i>игнорисати</i>	<i>убити</i>
<i>обући</i>	<i>заштитити</i>	<i>мрзети</i>	<i>загрлити</i>	<i>избегавати</i>	<i>отровати</i>
<i>обријати</i>	<i>маскирати</i>	<i>поштовати</i>	<i>мазити</i>	<i>провоцирати</i>	<i>ранити</i>
<i>спремити</i>	<i>наоружати</i>		<i>упознати</i>		<i>напасти</i>

Табела 3. Глаголи употребљени у истраживању

Исти глаголи употребљени су и у задатку процене прихватљивости реченица уз слике.<sup>10</sup> Део задатка релевантан за овај рад садржао је 44 слике, уз које су стајале по две реченице чију прихватљивост је требало оценити на скали од -3 до +3. Вредности унутар скале биле су дефинисане на следећи начин:

- 3 потпуно неприхватљиво
- 2 неприхватљиво
- 1 релативно неприхватљиво
- 0 не могу да се одлучим
- +1 релативно прихватљиво

<sup>10</sup> У раду нећемо говорити о другом задатку процене прихватљивости реченица.

+2 прихватљиво

+3 потпуно прихватљиво

Испитаници су добили упутство да користе оцену '0' искључиво за реченице које су разумели, али су их сматрали граничним случајевима у погледу прихватљивости, док је требало да реченице које не разумеју означе знаком питања.<sup>11</sup>

Разлог због кога су у упитнику постојале 44 слике, односно због кога се слика за сваки глагол јављала по два пута, јесте у томе што је сваки глагол био употребљен у четири различите конструкције, које су расподељене у насумичне парове, уз понављање слике, уместо да се све заједно прикажу уз једну слику. Овај методолошки поступак је изабран због тога што је процењено да би оцењивање четири сличне реченице одједном било презахтевно за испитанике, који би на тај начин лакше уочили и тачан циљ задатка.

Међу конструкцијама у којима су глаголи били употребљени за овај рад релевантне су (а) глагол + повратна/узајамно-повратна клитика, и (б) глагол + повратна/узајамно-повратна заменица. Примери који показују тачан изглед ових конструкција у самом задатку приказани су на слици 1 за повратни, а на слици 2 за узајамно-повратни контекст.



Ivica se maskirao.	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
Ivica je maskirao sam sebe.	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3

Слика 1. Пример повратних реченица из теста

<sup>11</sup> Реченице означене знаком питања искључене су из даље анализе.



Đura i Žile su se napali.                   -3 -2 -1 0 +1 +2 +3

Đura i Žile su napali jedan drugog.       -3 -2 -1 0 +1 +2 +3

Слика 2. Пример узајамно-повратних реченица из теста

### Резултати

Тест нивоа знања бодован је тако што су сва прихватљива решења оцењена као тачна и добила су 1 поен. Решењима која су била граматички прихватљива, али су доводила до промене у значењу текста додељено је 0,5 поена. Процентуално исказани резултати приказани су у табели 4. Разлику између група потврдила је и статистичка анализа (Крускал-Валисов тест  $H(2)=28,293$ ,  $p<0,001$ ). Тачније, две групе ученика се према нивоу знања српског језика разликују од контролне групе (Ман-Витни тест  $U=0,000$ ,  $p<0,001$ ), као и једна од друге ( $U=0,000$ ,  $p<0,01$ ).

Група	Број	Средњи резултат	СД	Распон резултата
СР-КГ	20	92,19	4,37	85,00-98,75
ИТ-НС	9	40,14	5,98	30,00-48,75
ИТ-ВС	7	56,25	8,23	50,00-73,75

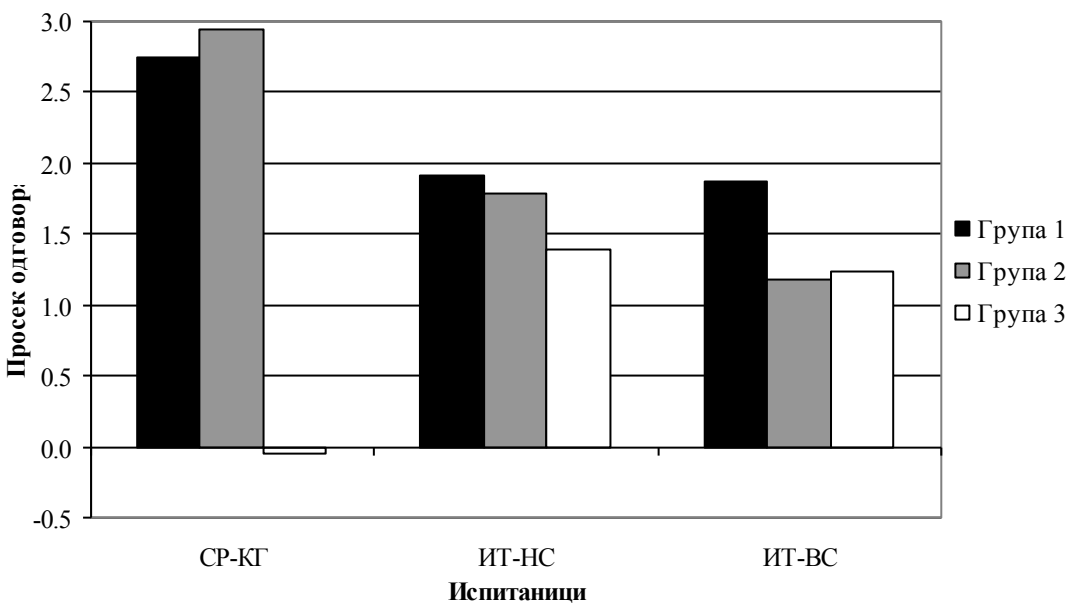
Табела 4. Резултати теста нивоа знања (%)

У табели 5 приказану су просечни проценти тачних одговора који су две групе ученика дале у задатку превода глагола. Виша средња група постигла је врло висок резултат на готово свим глаголима, док је нижа средња група имала одређене проблеме, пре свега са глаголима *напасти* и *мазити*.

Група	Број	Средњи резултат	СД	Распон резултата
ИТ-НС	9	75,56	18,56	40,00-93,33
ИТ-ВС	7	92,38	13,01	73,33-100,00

Табела 5. Резултати задатка превода глагола (%)

Најзад, пошто су два контролна задатка потврдила да постоји разлика између три групе испитаника, као и да ученици у високом степену познају глаголе употребљене у тесту, прелазимо на резултате главног задатка, задатка процене реченица. Средње оцене свих група испитаника за повратне клитике употребљене уз различите глаголе приказане су на слици 3. Резултати су груписани према групама испитаника (СР-КГ, ИТ-НС и ИТ-ВС), док се ознаке Група 1, Група 2 и Група 3 односе на три групе глагола (в. табелу 3).

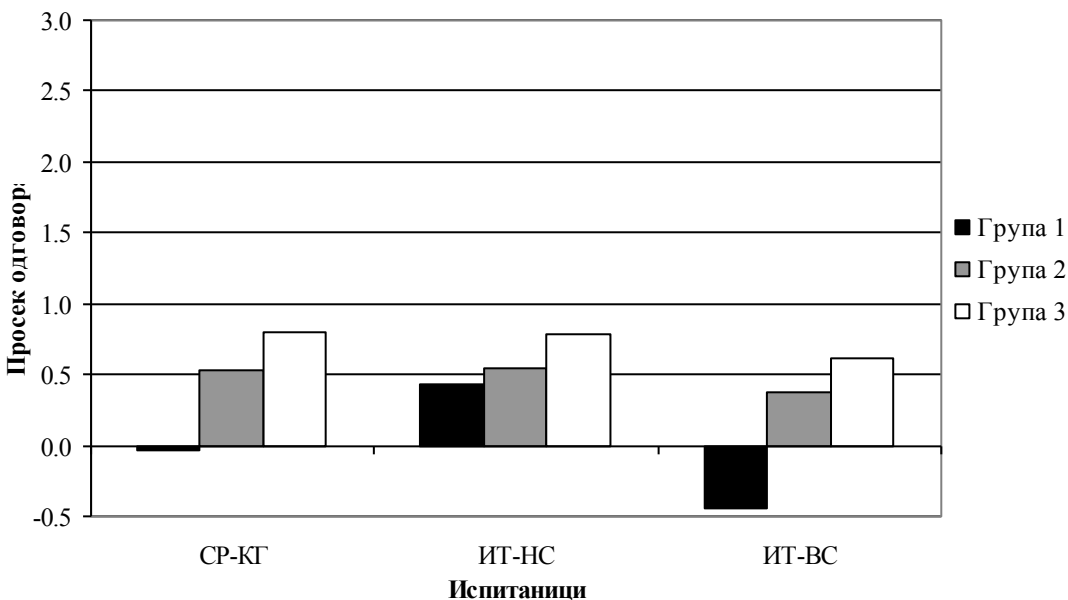


Слика 3. Средње оцене за повратне клитике

Већ из самог графика је јасно да је наша основна хипотеза у случају повратног облика потврђена. Наиме, док су им судови слични за глаголе из група 1 и 2, контролна група и ученици на другачији начин оцењују глаголе из групе 3 (*волети*, *мрзети*, *поштовати*). Другим речима, и нижа средња и виша средња група дају клитици *се* уз предикате који се ретко користе у повратном облику више оцене него изворни говорници. Ова разлика између резултата ученика и контролне групе је и статистички значајна (Крускал-Валисов тест  $H(2)=6,796, p<0,05$ ).

На исти закључак упућују и поређења оцена које су појединачне групе испитаника дале за различите групе глагола. Контролна група је дала врло високе средње оцене глаголским групама 1 и 2 употребљеним са повратном клитиком, али је њена просечна оцена за глаголску групу 3 готово једнака нули, што доводи и до статистички значајне разлике између оцена три групе (Фридманов тест  $\chi^2(2)=35.314$ ,  $p<0.001$ ). Посебно је занимљива ситуација са глаголима из групе 3. Наиме, 9 од 20 испитаника из контролне групе означава их као неприхватљиве, 8 као прихватљиве, док 3 испитаника дају оцену '0'. Овај расцеп поклапа се са неслагањима у теоријској литератури између аутора који сматрају да су клитике у српском продуктивне, и оних који сматрају да су ограничене на интринзичне предикате. Овој теми би свакако требало да буде посвећена детаљнија студија, будући да подаци не указују довољно јасно ни на искључиво индивидуалну, нити на регионалну/дијалекатску варијацију. Међутим, у контексту овог рада изузетно важније је истаћи да, за разлику од изворних говорника српског језика, ученици не праве разлику између три групе глагола и подједнако прихватају клитике са свима.

Насупрот ситуацији са клитикама, за наглашене повратне заменице све три групе испитаника дају сличне оцене (в. слику 4). Ово потврђује и изостанак статистички значајних разлика између испитаника. У овом случају су сви резултати производ великих индивидуалних варијација унутар група, које доводе и до тога да резултати нису статистички значајно различити од нуле (која означава неопредељеност).



Слика 4. Средње оцене за повратне заменице

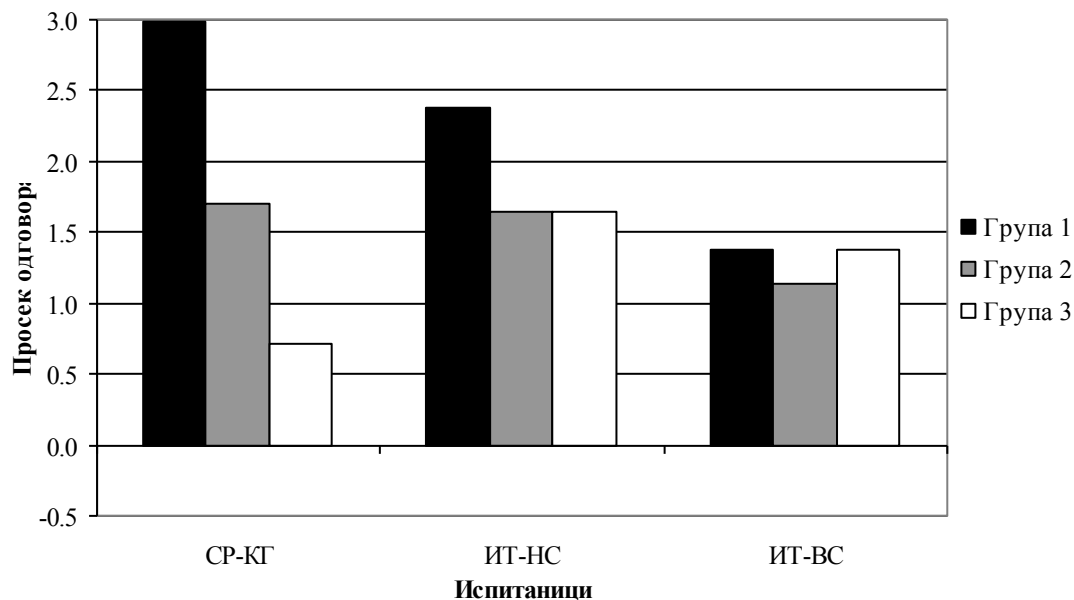
С обзиром на слику 4 треба приметити још и то су оцене дате заменицама укупно гледано врло ниске, што је барем за предикате из групе 3 врло неочекивано, будући да се уз њих повратно значење у српском језику типично означава управо заменицама. Можемо претпоставити да су изворни говорници дали ниске оцене овим реченицама услед тога што се заменица у њима налазила у положају иза глагола, који представља маркирани положај за заменице у српском језику.<sup>12</sup> Наиме, широко је прихваћено схватање да је у српском језику положај лево од глагола немаркиран (тј. неутралан), док је положај иза глагола наглашен и користи се пре свега када је у питању деиктичка употреба заменица, или њихово изразито наглашавање (Stojanović 1997, Perović 2003, Progovac 2005). Ово се може илустровати реченицама у примеру (9), преузетим од Љ. Проговац (Progovac 2005: 13).

- (9) а. Милена не воли њега. (контрастирање)  
 б. Милена њега не воли. (неутрално значење)

<sup>12</sup> Разлог за употребу заменица иза глагола у тесту били су резултати прелиминарне студије, у којој су говорници српског језика оценили поствербални положај као неутралнији за повратну заменицу коју прати интензификатор *сам*, који је био кориштен у свим реченицама са заменицама. Међутим, као што подаци показују, исти резултат није добијен у главном истраживању.

Међутим, ово не мења чињеницу која је за наш рад најбитнија, а то је да изворни говорници уз глаголе из група 1 и 2 дају више оцене клитикама, а уз глаголе из групе 3 заменицама, док ученици у свим случајевима дају више оцене клитикама.

Тенденције сличне онима забележеним за повратни облик јављају се и за клитике употребљене уз типично и нетипично узајамно-повратне предикате. Ово показује слика 5.

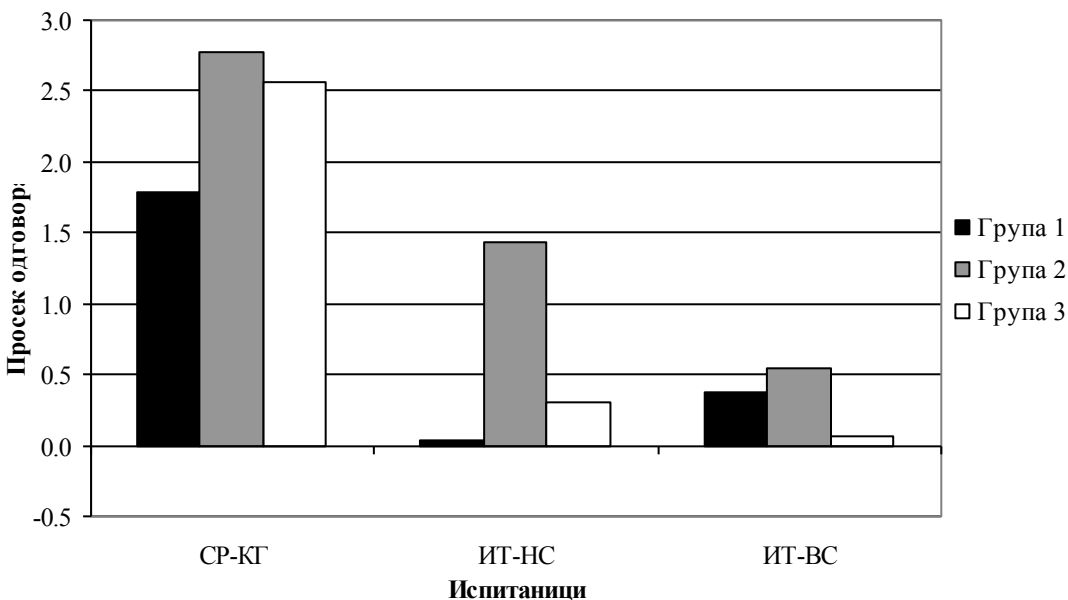


Слика 5. Средње оцене за узајамно-повратне клитике

И у овом случају подаци иду у прилог хипотези студије, мада нешто мање наглашено него код повратног облика. Јасно је да изворни говорници српског језика дају предност клитикама уз глаголе из групе 1, а заменицама уз глаголе из групе 2, и посебно групе 3. Ови испитаници праве статистички значајну разлику између три типа предиката за оба маркера (Фридманов тест, за клитике:  $\chi^2(2)=31.194$ ,  $p<0.001$ , за заменице:  $\chi^2(2)=21.536$ ,  $p<0.001$ ). Са друге стране, ученици уз све три врсте глагола дају предност клитикама и не праве разлику између глаголских група.<sup>13</sup> Оцене узајамно-повратних заменица приказане су на слици 6.

<sup>13</sup> Остаје нејасно због чега ИТ-ВС група даје релативно ниске оцене клитикама уз предикате из групе 1.





Слика 6. Средње оцене за узајамно-повратне заменице

Разлике између група испитаника овде су посебно велике, јер се ученици разликују од контролне групе у оценама свих група глагола (Крускал-Валисов тест, група 1:  $H(2)=12,083$ ,  $p<0,01$ ; група 2:  $H(2)=21,919$ ,  $p<0,001$ ; група 3:  $H(2)=18,329$ ,  $p<0,001$ ). Али, треба додати да је у овом случају потребна додатна доза опрезности у тумачењу резултата, услед тога што на оцене ученика вероватно утиче и чињеница да у италијанском језику клитике преовлађују и због тога што је заменички облик *l'un l'altro* 'један другог' немогуће употребити самостално у функцији директног објекта (в. пример 4).

### Дискусија и импликације за наставу

Резултати изложени у претходном одељку потврђују основну хипотезу истраживања, односно претпоставку да до морфолошког трансфера долази и када се матерњи и страни језик разликују само у врсти маркера који користе. Тачније, показало се да ученици којима је матерњи језик италијански не праве разлику између различитих типова глагола у комбинацији са клитиком *se*, што је у супротности са оценама изворних говорника српског језика, који праве статистички значајну разлику између глагола који су типично и нетипично повратни / узајамно-повратни и прихватају *se* у знатно већој мери са првим типом. Ситуација је нешто јаснија за повратни, него за узајамно-повратни облик,

будући да се само за повратни облик групе испитаника статистички међусобно разликују, али одређене разлике свакако постоје и код узајамно-повратног облика.

Наравно, будући да је наша студија обухватила веома мали узорак ученика, резултати се не могу сасвим поуздано уопштити и слично истраживање би свакако требало поновити са већим бројем испитаника. Такође би било пожељно укључити додатне нивое знања и детаљније размотрити утицај ове варијабле, будући да у студији приказаној у овом раду нису добијене значајне разлике између ученика на нижем средњем и вишем средњем нивоу. Поред тога, проширивање истраживања на више различитих матерњих језика би могло значајно допринети објашњењу морфолошког трансфера у усвајању повратних и узајамно-повратних маркера у српском језику као страном.

Међутим, и поред извесних недостатака, и из података којима већ располажемо могу се извести одређени закључци. Наиме, чињеница да је морфолошки трансфер присутан и у релативно напредном стадијуму учења какав је виши средњи ниво наводи нас на претпоставку да његов узрок барем делимично лежи у недовољној заступљености испитиваних појава у инпуту. Будући да су глаголи код којих се овај тип трансфера јавља управо они који се ретко употребљавају у повратном / узајамно-повратном облику (глаголи означени као група 3 у претходном одељку), могуће је да ученици једноставно нису имали довољно прилика да се са њима сусретну у одговарајућем контексту, што је оставило слободан простор за утицај матерњег језика и прихватање клитике *се* тамо где би изворни говорници употребили *себе* или *један другог*.

Овакво стање ствари има значајне импликације за наставу српског као страног језика. Српски и италијански језик обично се сматрају врло сличнима у погледу употребе повратних и узајамно-повратних облика, тако да се у настави традиционално највише пажње посвећује савладавању разлике у форми клитика и заменица (*се* : *mi/ti/si/ci/vi/si*, *себе* : *me/te/sé/noi/voi/sé*), док се врло мало, можда чак нимало времена не посвећује мање очигледним разликама, попут разлике у продуктивности клитика. Будући да и таква, мања неподударња могу довести до морфолошког трансфера и до неких непримерених употреба повратних и узајамно-повратних маркера, и будући да одговарајући инпут појаву трансфера врло вероватно може ублажити, чини се да би мање очигледне разлике требало знатно више истицати у настави.

Тачан начин на који би се истицање оваквих разлика могло спровести у пракси улази у оквир методике наставе, односно излази из домета овог рада, па ћемо се ограничити на изношење једне основне идеје. Наиме, иако је овај рад заснован на испитивању конкретних разлика између српског и италијанског језика, сматрамо да скретање пажње на питање продуктивности клитике *se* у настави не би нужно изискивало детаљно поређење српског са матерњим језицима ученика, већ да би се указивањем на дистрибуцију повратних и узајамно-повратних клитика и заменица са различитим глаголима прилагођавањем већ постојећих вежбања и евентуалним додавањем неколико нових могла ученицима скренути пажња на то који глаголи се типично користе са којим маркером, без обзира на то који језик ученици говоре као матерњи. У нашем, претежно теоријском истраживању контрастивни приступ је био неопходан ради утврђивања појаве морфолошког трансфера у претходно неиспитаном контексту, али када сазнање о трансферу већ постоји, чини нам се да контрастивна димензија није неопходна и да је општији приступ заправо прикладнији, јер уједно решава и практични проблем група које чине ученици са различитим матерњим језицима. С обзиром на то да се чак и типолошки блиски језици могу међусобно значајно разликовати у степену продуктивности краћих повратних и узајамно-повратних маркера (Haiman 1983, König and Vezzosi 2004, Haspelmath 2008), појава морфолошког трансфера у овом домену може се очекивати у готово свим комбинацијама матерњег и страног језика, због чега се чини да увођење теме продуктивности клитике *se* у наставу српског језика као страног никако не може бити сувишно.

### **Цитирана литература**

- ADJÉMIAN, Christian. "The transferability of lexical properties." In Susan M. Gass and Larry Selinker (Eds), *Language Transfer in Language Learning*. Rowley, MA: Newbury House, 1983, pp. 250-268.
- CENNAMO, Michela. *The Reanalysis of Reflexives: A Diachronic Perspective*. Napoli: Liguori, 1993.

- GRIMSHAW, Jane. "On the lexical representation of Romance reflexive clitics." In Joan Bresnan (Ed.), *The Mental Representation of Grammatical Relations*. Cambridge, MA and London: MIT Press, 1982, pp. 87-148.
- HAIMAN, John. "Iconic and economic motivation." *Language* 59 (1983): pp. 781-819.
- HASPELMATH, Martin. "A frequentist explanation of some universals of reflexive marking." *Linguistic Discovery* 6 (2008): pp. 40-63.
- KÖNIG, Ekkehard and Letizia Vezzosi. "The role of predicate meaning in the development of reflexivity." In Walter Bisang, Nikolaus P. Himmelmann and Bjorn Wiemer (Eds), *What makes Grammaticalization?* Berlin and New York: Mouton de Gruyter, 2004, pp. 213-244.
- LICHTENBERK, Frantisek. "Reflexives and Reciprocals." In Ronald E. Asher (Ed.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Vol. 7. Oxford and New York: Pergamon Press, 1994, pp. 3504-3509.
- MARELJ, Marijana. *Middles and Argument Structure across Languages*. Doktorska disertacija, LOT Dissertation Series. Utrecht: LOT Publications, 2004.
- MILIČEVIĆ, Maja. "On the productivity of reflexive and reciprocal *se* in Serbian." In Marko Tadić, Mila Dimitrova-Vulchanova and Svetla Koeva (Eds), *Proceedings of FASSBL6*. Zagreb: Croatian Language Technologies Society - Faculty of Humanities and Social Sciences, 2008, pp. 85-91.
- MONTRUL, Silvina. "Transitivity alternations in L2 acquisition: Toward a modular view of transfer." *Studies on Second Language Acquisition* 22 (2000): pp. 229-273.
- MONTRUL, Silvina. "First-language-constrained variability in the second-language acquisition of argument-structure-changing morphology with causative verbs." *Second Language Research* 17 (2001): pp. 144-194.
- МОСКОВЉЕВИЋ, Јасмина. „Лексичка детранзитивизација и анализа правих повратних глагола у српском језику.“ *Јужнословенски филолог* 53 (1997): стр. 107–114.
- PEROVIĆ, Aleksandra. *Knowledge of Binding in Down Syndrome: Evidence from English and Serbo-Croatian*. Doktorska disertacija. London: University College London, 2003.
- PROGOVAC, Ljiljana. *A Syntax of Serbian: Clausal Architecture*. Bloomington: Slavica, 2005.
- САМАРЦИЋ, Тања. „Реч *се* у аргументској структури дитранзитивних глагола.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане* 35/1 (2006): стр. 179–193.

SELLS, Peter, Annie Zaenen, and Draga Zec. „Reflexivization variation: Relations between syntax, semantics, and lexical structure“. In Masayo Iida, Stephen Wechsler and Draga Zec (Eds), *Working Papers in Grammatical Theory and Discourse Structure*. Stanford: CSLI Publications, 1987, pp. 169-238.

SMITH, Mark. “Light and heavy reflexives.” *Linguistics* 42 (2004): str. 573-615.

STOJANOVIĆ, Danijela. “Object shift in Serbo-Croatian.” In James R. Black and Virginia Motapayane (Eds), *Clitic, Pronouns and Movement*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1997, pp. 301-319.

TOTH, Paul D. “The interaction of instruction and learner-internal factors in the acquisition of L2 morphosyntax.” *Studies on Second Language Acquisition* 22 (2000): pp. 169-208.

Maja Miličević

University of Belgrade, Faculty of Philology, Department of General Linguistics

E-mail: m.milicevic@fil.bg.ac.rs

**ON THE PRODUCTIVITY OF REFLEXIVE AND RECIPROCAL *SE*:  
IMPLICATIONS FOR TEACHING SERBIAN AS A FOREIGN LANGUAGE**

**Summary**

This paper investigates the acquisition of Serbian reflexive and reciprocal forms by native speakers of Italian. Both Serbian and Italian have reflexive and reciprocal clitics and pronouns. However, the use of clitic forms is somewhat freer in Italian than in Serbian. The results of a picture judgement task show that despite being rather subtle, this difference between the two languages does lead to transfer-driven divergences between the Italian learners and the native speakers of Serbian. It is therefore argued that in instructional settings attention should be given to the specific L1-L2 differences, on top of the general properties of the area.